

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI

SHARQ XALQLARI FOLKLORI - MILLIY QADRIYATLAR IN’IKOSI

IKKINCHI QISM

ФОЛЬКЛОР НАРОДОВ ВОСТОКА-
ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ
ЦЕННОСТЕЙ

2 ЧАСТЬ

FOLKLORE OF THE PEOPLES OF THE EAST –
A REFLECTION OF NATIONAL VALUES

PART 2

Toshkent 2021

2

ADABIYOTSHUNOSLIKDA MAQOL JANRINING O'RGANILISH TARIXI

Boysinov Sohijjon Sobirovich
Jizzax davlat pedagogika instituti,
katta o'qituvchi
Jizzax, O'zbekiston Respublikasi

Annotasiya: Ushbu maqolada folklor janrlaridan maqollarning o'zbek xalq og'zaki ijodida tutgan o'rni va uning o'rganilishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: maqol, maqollar tadqiqi, maqollar mavzusi.

Аннотация: В статье рассматривается роль пословиц из фольклорных жанров в узбекском фольклоре и его изучении.

Ключевые слова: пословица, исследование пословиц, темы пословиц.

Abstract: The article examines the role of proverbs from folklore genres in Uzbek folklore and its study.

Keywords: Proverb, study of proverbs, topics of proverbs

Maqol jahon xalqlari og'zaki ijodining klassik janrlaridan biri bo'lib, unda xalqning uzoq asrlik tarixi, turmush tarzi, milliy madaniyati, etnografiyasi, orzu-istaklari, dunyoqarashi, o'y-fikrlari, tilining misqollab yig'ilgan boyligi tamg'alangan bo'ladi. Xalq maqollarida kishilikning turmush tajribalari asosida chiqargan falsafiy xulosalari ixcham va lo'nda shaklda ifoda etilgan. Ularni qadimgi xalq poetik tafakkurining, ota-bobolar donishmandligining bebaho merosi, til tarixining takrorlanmas yodgorligi desa bo'ladi.

Maqollar tarixi uzoq davrlarga borib taqaladi va ular turli nomlar bilan – maqol, matal, masal, hikmatli so'z, donolar hikmati, mashoyixlar, donishmandlar so'zi, otalar so'zi, naql, bobolar naqli, qayroqi so'zlar, hikmat guldastalari deb atalib kelgan.

Dunyo folklorshunosligida maqollarni o'rganish bugungi kunda yuqori bosqichga ko'tarilgan. Qadimgi xalq og'zaki ijodi namunasi bo'lgan maqollarning ilk tadqiqotchisi Mahmud Qoshg'ariy hisoblanadi. "Mahmud Qoshg'ariy turkiy qabilalar folklorining qo'shiq, maqol, matal, marosim folklori, afsona, rivoyat kabi janrlariga oid katta material to'plagan. Shuning uchun ham "Devonu lug'otit turk" asaridagi folklor

materiallarini o'zbek xalq og'zaki badiiy ijodi namunalari bilan qiyosiy o'rganish folklorning tarixiy taraqqiyotini tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi"[1, 25 6.].

Muallif "Devonu lug'ati-t-turk" asarida so'zlarning ma'nosini izohlash uchun, o'rni bilan, xalq og'zaki ijodi namunalari bilan misollar keltirgan. Bular qadimgi dostonlar, xalq qo'shiqlaridan olingan she'riy parchalar va turkiy xalqlar orasida keng yoyilgan maqollardir. Mahmud Qoshg'ariy asarda xalq maqollarini keltirar ekan, ularning mazmuni va qanday holatda ishlatilganini yoritib bergan. Turkiy xalqlar tilining bitmas-tuganmas xazinasi sanaluvchi ushbu asarda 400 dan ortiq xalq maqollari qo'llangan va ular qanday o'rinlarda qanday ma'nolarda qo'llanilishi izohlangan.

Shu o'rinda qimmatli bir ma'lumotni keltirib o'tsak, o'zbek maqollarini ilmiy o'rganish XIX asrlardan boshlangan. Ma'lumki, XIX asrning ikkinchi yarmida (1863) vengriyalik tarixchi, sayyoh Herman Vamberi O'rta Osiyoga hoji niqobida kelib ketgan. U ketishida o'zi bilan olib ketgan 19 yoshlik mullavachcha Mulla Isoq bo'lib, u o'sha yurtda voyaga yetib, hattoki Vengriya Fanlar Akademiyasida ishlagan. 1865 yilda esa Vengriya Fanlar Akademiyasining filologiya bo'limi "Tilshunoslik axboroti"da o'zbek maqollarini nashr ettirgan. O'z ichiga 44 ta maqol, matal, ertak va topishmoqlar kiritilgan ushbu to'plam Yevropa ilmiy jamoatchiligida katta shov-shuv uyg'otadi. Chunki shu davrgacha o'zbek xalq maqollari haqida Yevropa ahli bexabar edi.

Agar Mulla Isoh chop ettirgan maqollar tarkibiga nazar soladigan bo'lsak, unda qadimda qo'llanib kelingan, shuncha davrlar o'tgandan so'ng ham o'z shakli, mazmuni va ahamiyatini yo'qotmay kelayotgan qator aforistik birliklar o'rin topganligining guvohi bo'lamiz. Jumladan: enasini ko'rib qizini ol; asal tutgan barmog'in yalar; da'vogaring podsho bo'lsa, arzingni Oллоh eshitsin; ochlik neni yedirmas, to'qlik neni dedirmas; arpa bug'doy osh bo'lur, oltin-kumush tosh bo'lur; qorani yuvsang, oq bo'lmas; ot oriqlikda, yigit g'ariblikda bilinar va boshqalar.

"Maqollar xalq og'zaki ijodining qadimiy ommaviy janrlaridan biridir. Ularda xalqimizning dunyoqarashi, jamiyatga bo'lgan munosabati va axloqiy normasi o'z ifodasini topgan. Maqol – mantiqiy mushohada namunasi, odob va axloq qoidalarini o'zida jamuljam etgan dono gap. U kishilarni ogohlantiradi (Birovga kulma zinhor, senga ham kulguvchilar bor), maslahat beradi (Yo'l bilmasang, yo'l so'ragin yurgandan, gap bilmasang, gap so'ragin bilgandan), tanbeh berib, tanqid qiladi (Cholni ko'rib buvam dema), mehnatni ulug'laydi (Ishlaganning

og'zi oshga tegar, ishlamaganing boshi toshga tegar), hajviy kulgi ostiga olib, fosh etadi (Ishtonsiz tizzasi yirtiqqa kular) va boshqalar. Maqollarda chuqur mazmun, mehnatkash ommaning donoligi, milliy an'ana, uzoq asrlik hayot tajribalari, tabiat va jamiyat hodisalari haqidagi fikri, bahosi, mehnat yakunlari mujassamlashgan. Shuning uchun ham maqollar uzoq umrli bo'ladi. Maqollarda har bir tarixiy davr, ijtimoiy siyosiy voqealar ma'lum darajada o'z izini qoldiradi" [2, 108 b].

Darhaqiqat, maqollar kishilarning ijtimoiy hayotga, jamiyatga bo'lgan to'g'ri munosabatini shakllantirish va rivojlantirishda muhim vosita bo'lib qolaveradi.

Shu narsa ayonki, ular qadim zamonlarda xalq turmush faoliyati jarayonida yuzaga kelib, shu kunlarga qo'llanib kelinmoqda, o'z ijodkori bo'lmish xalq bilan birga yashamoqda. Albatta, ayrim maqollar xalqning ma'lum davr bosqichida qo'llanilib, keyin iste'moldan chiqib ketishi ham mumkin bo'lib, hayotiy voqelikni aks ettirgan maqollar ommalashib, tildan-tilga, davrdan-davrga o'tib, yashovchan turg'un paremiologik birliklarga aylanadi. Chunki har bir maqol va matalda xalq hukmi, uning umumiydashgan xulosalari aks etadiki, ular barcha davrlar uchun tegishlidir: "Bola – yoshidan, Xotin – boshidan, Odamga – libos, eshakka – to'qim, Nima eksang, shuni o'rsan, Yiroqdagi quyruqdan yaqindagi o'pka yaxshi, Obro'yni yoshlikda saqla, Til – aql tarozisi» kabi.

Maqollar mavzu jihatidan juda boy va turfa xilda bo'lib, Vatan, mehnat, sevgi-muhabbat, mardlik, pand-nasihat, yaxshilik va yomonlik, elga va yurtga sodiqlik kabi ezgu mavzularda, shuningdek, salbiy xislatlar xususida ham bo'lib, kishilarni yaxshilikka, to'g'rilikka, olijanoblikka, mardlikka chorlaydi. Maqollarda aks etgan mazmun hatto kichik bir asarga teng keladi. Ular asrlar mobaynida xalq orasida sayqallanib, ixcham, lo'nda va sodda poetik shaklga tushgan.

Professor Q.Sodiqov maqollar shakli va uslubi to'g'risida quyidagi fikrni aytadi: "Xalq maqollarida badiiy uslub ixcham bir ko'rinishda mujassamlashgan" [3,78 b.]. Muallifning boshqa bir qadimgi uslublarga bag'ishlangan asarida yozma uslub to'g'risida quyidagi fikrlar bayon etilgan: "Yozma adabiy til, matn tuzish an'anasi endigina yuzaga kelayotgan bir chog'da xalq og'zaki ijodi va uning uslubi allaqachon shakllanib, yuksalish bosqichiga o'tgan edi. Badiiy uslub o'zining og'zaki bosqichidayoq pishib yetilgan. Yozma badiiy uslub o'z qolipini, bichimini og'zaki adabiyotdan oldi. Og'zaki ko'rinishda asrlar osha

takomillashib kelgan badiiy uslub yozma adabiyotga ko'chib, o'z yo'lini yangi bir shaklda davom ettirdi" [4, 12-13 b].

Ushbu ta'rif xalq og'zaki ijodi namunasi bo'lmish qadimgi turkiy maqollarga ham tegishli. Ular og'zaki shaklda paydo bo'lib, davrlar osha takomillashib, uslub jihatdan sayqallashib, so'ng Mahmud Koshg'ariy yig'ib, keltirgan shaklga o'tgan. Undagi maqollarning ko'pi turli shakllarda kunimizgacha yetib kelgan.

So'nggi yillarda maqollarning tematik guruhlarini xilma-xilligi, ularni mavzu (tematik) guruhlariga bo'lib o'rganish borasida mulohazalar, to'xtamlar ko'zga tashlanmoqda. Maqollarni mavzu (tematik) guruhlariga bo'lib o'rganishda ularning ma'nosi, mazmun-mohiyati hisobga olinishi lozimligi ko'plab tadqiqotchilar tomonidan e'tirof etilmoqda. Jumladan, "Ularni quyidagi 16 mavzu guruhlariga ajratish mumkin: 1. Birlik va hamjihatlik haqidagi maqollar; 2. Bilimlilik va bilimsizlik haqidagi maqollar; 3. Dangasalik va mehnatsevarlik haqidagi maqollar; 4. Vaqt va hayot tarzi bilan bog'liq maqollar; 5. Manmanlik haqidagi maqollar; 6. Xoinlik haqidagi maqollar; 7. Kishining or-nomusi haqidagi maqollar; 8. Erkinlik, ozodlik haqidagi maqollar; 9. Rizq-nasiba haqidagi maqollar; 10. Halollik haqidagi maqollar; 11. Kishi taqdiri haqidagi maqollar; 12. To'g'ri so'zlik haqidagi maqollar; 13. Kishining fe'l-atvori haqidagi maqollar; 14. Ezgulik bilan bog'liq maqollar; 15. Qarindosh-urug'chilik haqidagi maqollar; 16. Tenglik haqidagi maqollar" [5, 15 b].

Maqollarni o'rganish, ulardagi mazmun-mohiyatni teranroq anglab yetishda bunday tartiblanish o'rganuvchilarga anchayin yengillik va qulaylik tug'dirishi aniq.

O'zbek xalq og'zaki ijodining eng ta'sirchan, eng esda qoluvchi, kishini o'ylashga, fikr-mulohaza yuritishga beixtiyor majbur qiluvchi kuchga ega bo'lgan maqollarni qay yo'sinda bo'lsada o'rganish orqali inson shaxsiyatida ijobiylik xislatlari ko'payib boradi. U o'z-o'zini idora qilishga, qilgan ishlari yuzasidan o'ziga hisob berishga, o'zini taftish qilishga odatlanadi.

Bizning vazifamiz esa olimning "...men har bir qabilaga mansub so'zlarning yasalish xususiyatlarini va qanday qo'llanilishini qisqacha izohlab ko'rsatish uchun alohida yo'l tutdim. Bu ishda misol tariqasida turkiylarning tilida qo'llanilib kelingan she'rlardan, shodlik va motam kunlarida qo'llaniladigan hikmatli so'zlaridan, maqollaridan keltirdim, toki, ulardan foydalanuvchilar naql qiluvchilarga, naql qiluvchilar esa

o'z navbatida shu tilda so'zlovchilarga yetkazsin» [6, 44 b.] degan istagini amalga oshirish.

Adabiyotlar:

1. Jo'rayeva M. Folklorshunoslik asoslari. –T.: Fan, 2009. –B 25.
2. Imomov K. v.b. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. –T.: O'qituvchi, 1980. –B. 108.
3. Sodiqova Q. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi. –T. 2006. –B. 78.
4. Sodiqova Q., Omonov Q. O'zbek tilining yozma uslublari tarixidan. – B. 12-13.
5. Mirzaaliyev I.M. Qadimgi turkiy maqollar semantikasi va stilistikasi (“Devonu lug'ati-t-turk” materiali misolida). Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avt. –T. 2020. B 15.
6. Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'ati-t-turk. Nashrga tayyorlovchi: S.Mutallibov. 1-tom. –T.: Fan, 1960. B 44.

MUNDARIJA

SO'Z BOSHI.....3

BIRINCHI KENGASH. SHARQ MAMLAKATLARI FOLKLORI JANRLARI BADIYATI VA YOZMA ADABIYOT RIVOJIDAGI O'RNI

Abdullaeva Ruqiya Muhammadovna. Sharq xalqlari folklorida ranglarning ramziy ma'nolari.....	4
Abdullayeva Umida Abdukadirovna. Xalq og'zaki ijodi va ijroviy lirika uyg'unligi.....	10
Boysinov Sohijjon Sobirovich. Adabiyotshunoslikda maqol janrining o'rganilish tarixi.....	15
Ismanjonova Maftuna Tursunpulot qizi. Sulaymonov M. Bolalar adabiyoti va folklorida polvon obrazi.....	19
Ernazarov Shermuxammad Eshbekovich. Tarixiy ong shakllanishida xalq og'zaki ijodining ahamiyati.....	25
Saydaxmedova Nigora Sulaymonovna. Rahmatova Mavjuda Mutallievna. Tursunqulova Shaxloxon Meliboevna. Bolalar folklorining o'rganilishi.....	32
Tursunov Z. Ertaklarning paydo bo'lishiga oid turli qarashlar.....	35
O'raeva Darmonoy Saidaxmedovna. “Afsona va rivoyatlar” modulini o'rganish mavzusini o'tishga doir interfaol metodlar.....	38
Shomurodova Dilorom Husanmurotovna. Drama shakllanishida folklor janrlari ta'siri.....	41
Eshonkulova Surayyo Isomiddinovna. The influence of folklore on classical oriental literature.....	46
Egamberdiyeva Mukarram Shoolimovna. Yapon folklorida ertaklarga yuklatilgan didaktik g'oyalalar.....	54
Yusupova Dinora Akmalovna. Siyovush kasroi ijodida “orash kamongir” obrazi ta'qini.....	60